

**Janusz Skoczylas, Henryk
Walendowski**

**Wykorzystanie surowców skalnych
w architekturze Ostrowa Tumskiego
w Poznaniu**

Ochrona Zabytków 51/4 (203), 418-426

1998

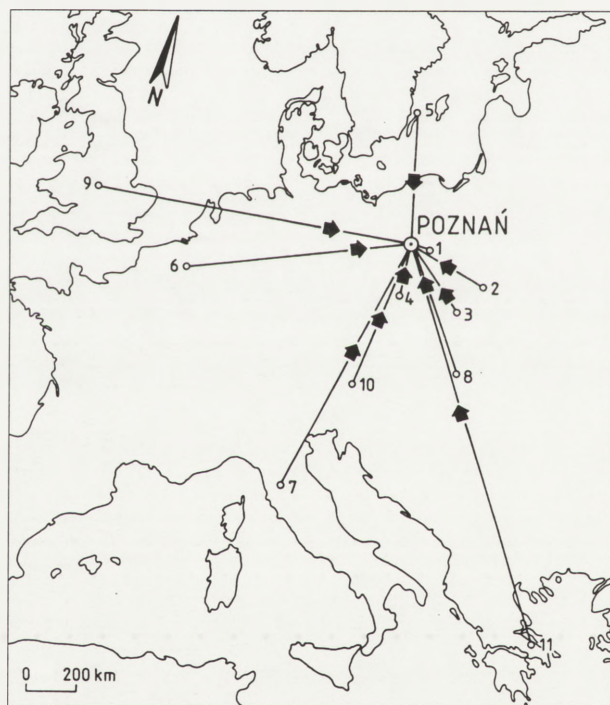
Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WYKORZYSTANIE SUROWCÓW SKALNYCH W ARCHITEKTURZE OSTROWA TUMSKIEGO W POZNANIU

W różnorodnych dyskusjach oraz perspektywicznych planach nad nowym zagospodarowaniem przestrzennym Ostrowa Tumskiego w Poznaniu pomija się, a w każdym razie nie docenia, rolę i znaczenie surowców skalnych wykorzystanych do budowy murów, elementów architektonicznych, wystroju wnętrz licznych zabytkowych obiektów sakralnych.

Użytkowanie surowców skalnych, zwanych potocznie kamieniem, związane jest z pierwocinami naszej cywilizacji. Dopiero jednak przyjęcie chrześcijaństwa na ziemiach polskich stanowiło ważny moment w rozwoju użytkowania surowców skalnych, w rozwoju kamieniarstwa.

1. Prowienienca surowców skalnych rozpoznanych w architekturze Ostrowa Tumskiego w Poznaniu. 1 — Brzeźno koło Konina (piaskowce); 2 — Region Świętokrzyski (wapień); 3 — Region Krakowski (wapień, dolomity); 4 — Sudety (marmury, granity, sjenity, bazalty, piaskowce); 5 — Szwecja (wapień); 6 — Włonia (wapień); 7 — Włochy (marmury); 8 — Węgry (wapień); 9 — Anglia (alabaster); 10 — Austria (wapień); 11 — Grecja (marmury)

1. The origin of stone raw material distinguished in the architecture of Ostrów Tumski in Poznań: 1 — Brzeźno near Konin (sandstone); 2 — the Świętokrzyski (Holy Cross) region (limestone); 3 — the Kraków region (limestone, dolomite); 4 — Sudety Mts. (marble, granite, sjenite, basalt, sandstone); 5 — Sweden (limestone); 6 — Walloon region (limestone); 7 — Italy (marble); 8 — Hungary (limestone); 9 — England (alabaster); 10 — Austria (limestone); 11 — Greece (marble)

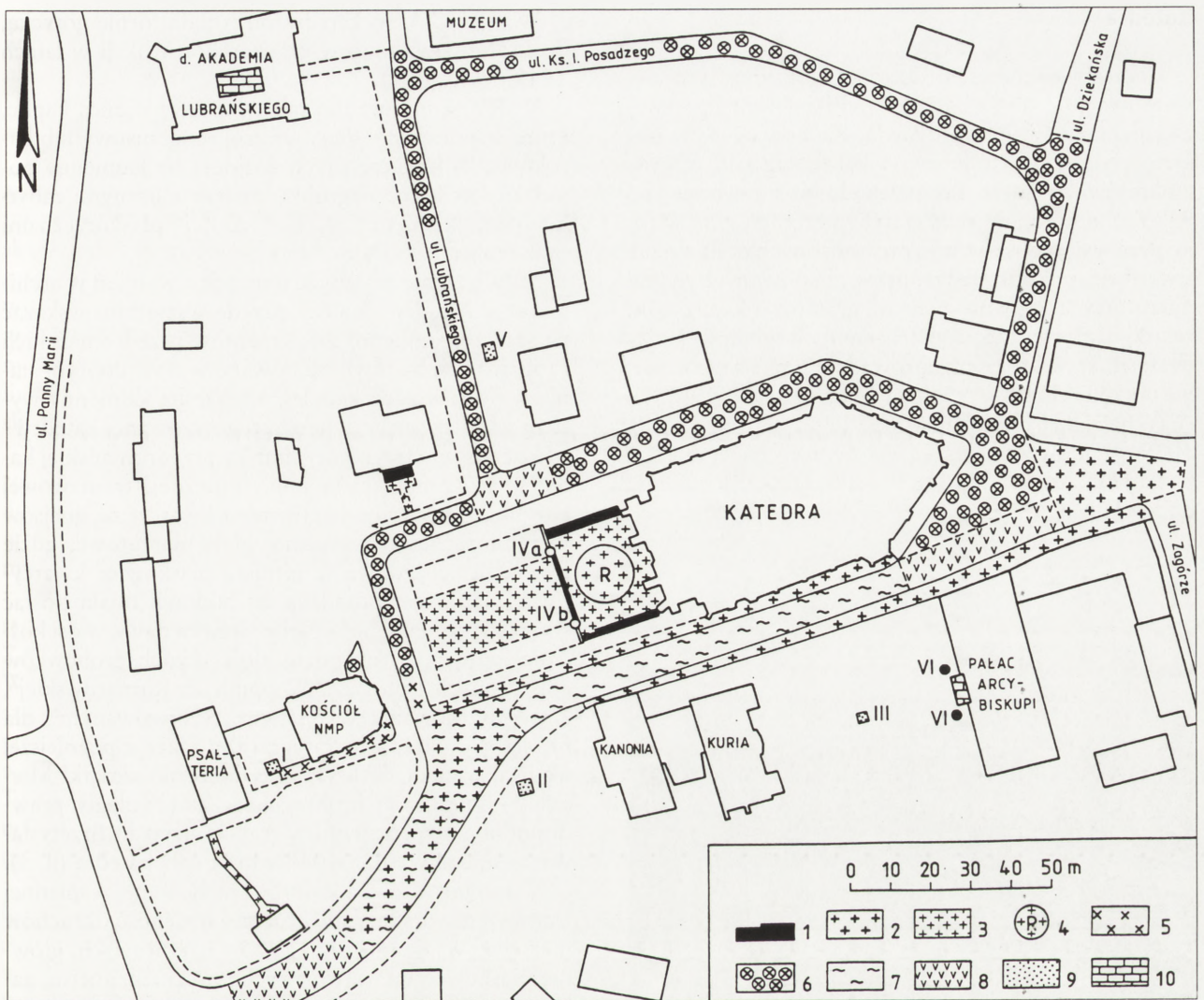
Wraz z nowym kultem pojawiły się u nas pierwsze murowane świątynie. W północnej części kraju, a konkretnie na Niziu Polskim, stawiano je głównie z głazów narzutowych, początkowo z jotnickich piaskowców kwarcytowych, granitów i gnejsów, a nieco później z gnejsów i granitów. Z kolei na południu ziem polskich wykorzystywano przede wszystkim piaskowce i wapień. Jednak prawdopodobnie początki zastosowania skał jako materiału budowlanego obiektów sakralnych i mieszkalnych sięgają końca IX w. Początkowo skały były obudowaniami palenisk i pieców, później okładano nimi drewniane ściany domów, drewnianych wież i wałów drewniano-ziemnych. Skały chroniły te konstrukcje przed zapróżonym lub celowo podłożonym ogniem. Bardzo ceniono zalety kamienia jako materiału niepalnego. Wykorzystywano go również do stabilizacji fundamentów i podłóg. W każdym razie kamień budził z racji swej odporności na ogień respekt, ale też niechęć, gdyż przyczyniał się do powstawania zawilgocenia i związanego z nim specyficznego zapachu.

Zachowane do dzisiaj na Ostrowie Tumskim w Poznaniu pomniki architektury kamiennej zdają się potwierdzać ideowe założenia nowych władców, ówczesnych fundatorów, że kamienne budowle sakralne i świeckie świadczyć miały o trwałości, niezmienności, sile i stabilności nowego porządku rzeczy, który tak jak kamień powinien być stały, trwały i niezniszczalny. Właśnie prześledzenie rodzajów kamienia użytego w budownictwie na przestrzeni dziejów Ostrowa Tumskiego daje dodatkowy obraz roli i znaczenia tego ośrodka w historii naszego kraju.

Niestety, kamień, historia jego zastosowania, dzieje jego eksploatacji, transportu, handlu, obróbki nie znajdują dużego uznania wśród badaczy i praktyków. Stąd autorzy o zainteresowaniach wprawdzie historycznych, jednak zajmujący się geologią i kamieniarstwem na co dzień, postawili sobie za cel rozpoznać jak najwięcej skał występujących obecnie we wszystkich obiektach Ostrowa Tumskiego, a także wskazać miejsca ich naturalnego występowania. Chodzi jednak tutaj nie tylko o materiał budowlany obiektów sakralnych, ale także dróg, pomników, elementów wystroju architektonicznego wnętrz. Takie nowe informacje mogą być bardzo przydatne dla głębszego spojrzenia na stosunki gospodarcze Poznania na przestrzeni ponad 1000 lat.

Niestety, znaczna różnorodność skał, bogactwo zastosowanego materiału skalnego, szczególnie jako materiału wystroju wnętrz kaplic katedry uzmysłowiła

2. Szkic rozmieszczenia naturalnych kamieni na Ostrowie Tumskim w Poznaniu. 1 — stopnie blokowe z granitu strzegomskiego; 2 — granitowa kostka regularna rzędowa i płyty chodnikowe; 3 — kostka regularna sześcienna; 4 — rozeta milenijna wykonana z kostki regularnej z wapieni, bazaltów i porfirów; 5 — kostka nieregularna z kamieni polnych; 6 — kamienie polne nieobrobione tzw. kocie łby; 7 — kostka regularna rzędowa z gnejsów; 8 — kostka regularna rzędowa z bazaltów; 9 — piaskowce; 10 — płyty posadzkowe 43 x 43 cm z wapieni; I — figura NMP; II — pomnik Jana Kochanowskiego; III — figura św. Jana Nepomucena; IVa — płaskorzeźba w granicie strzegomskim: Chrzt Mieszka I; IVb — płaskorzeźba w granicie strzegomskim: zaślubiny Mieszka I z Dąbrówką; V — lastrykowy pomnik z granitową płytą z napisem; VI — ozdobne elipsoidy z gnejsu.

2. Sketch of the distribution of natural stones in Ostrów Tumski in Poznań: 1 — block steps from Strzegom granite; 2 — granite regular "row" cobbles and pavement; 3 — regular cubical cobble; 4 — millennium rosette made of regular limestone, basalt and porphyry cobble; 5 — irregular field stone cobble; 6 — untooled field rocks, so-called cobble stones; 7 — gneiss — regular row cobbles; 8 — basalt — regular row cobbles; limestone; 10 — limestone — floor panels 43 x 43 cm; I — figure of Holy Virgin Mary; II — statue of Jan Kochanowski; III — figure of St. John Nepomucen; IVa — bas relief in Strzegom granite: the baptism of Mieszko I; IVb — bas relief in Strzegom granite: wedding of Mieszko I and Dąbrówka; V — terrazzo monument with granite tablet bearing an inscription; VI — decorative gneiss ellipsoids

autorom, jak wiele jest jeszcze do zrobienia w interdyscyplinarnej współpracy przedstawicieli nauk przyrodniczych i historycznych.

Prezentowane przez autorów stwierdzenia i sugestie powinny być zweryfikowane i wzbogacone przez historyków. Dopiero wówczas „niemy” kamień na nowo „przemówi” i da nowe świadectwo ponad 1000-letnich przemian na Ostrowie Tumskim, w Poznaniu, na ziemiach polskich.

Ostrów Tumski, otoczony wodami Warty i Cybiny, stanowi najstarszą część Poznania. W 1253 r., po lokacji miasta na lewym brzegu Warty, stracił swoje znaczenie ośrodka politycznego i miejskiego, pozostając jednak do dnia dzisiejszego centrum kultu religijnego. Na Ostrowie Tumskim w Poznaniu zachowało się szereg cennych zabytków, takich jak katedra, kościół Najświętszej Marii Panny, Psalteria, Akademia Lubrańskiego, kanonie i wiele innych o mniejszym, być może, znaczeniu (il. 2).

Katedra

Centralnym punktem Ostrowa Tumskiego jest niewątpliwie poznańska bazylika archikatedralna pod wezwaniem św. św. Piotra i Pawła. Zachowały się w niej elementy architektoniczne, a także szczątki murów z okresów kolejnych faz przebudowy. Pierwotnie, po 968 r., zbudowana została w stylu preromańskim. W toku prac wykopaliskowych, prowadzonych po II wojnie światowej, odkryto ślady murów, zbudowanych ze skał narzutowych, głównie gnejsów, granitów i kwarcytów, resztki baptysterium, czyli fragmenty węglanowej misy chrzcielnej, w której przeprowadzono pierwsze masowe obrzędy chrztu otoczenia i dworu Mieszka I¹ (il. 3).

Po najeździe czeskiego księcia Brzetysława w 1038–1039 r. budowla ta uległa zniszczeniu, a na jej miejscu postawiona została w 1048 r. większa, także kamienna budowla romańska.

3. Podziemia katedry w Poznaniu. Fragment misy chrzcielnej i grobowca Bolesława Chrobrego. Fot. J. Skoczylas

3. Vaults of Poznań cathedral. Fragment of baptismal font and tomb of Bolesław Chrobry. Photo: J. Skoczylas

1. Z. Kępiński, K. Józefowiczówna, *Grobowiec Mieszka Pierwszego i najstarsze budowle poznańskiego grodu*, Poznań 1958; K. Józefowiczówna, *Z badań nad architekturą przedromańską i romańską w Poznaniu*, „Polskie Badania Archeologiczne”, t. IX, 1963.

W XIV i XV w. katedra otrzymała formę gotycką, do której nawiązano w czasie rekonstrukcji w latach 1945–1956 (il. 4).

W XV w. ukończono także budowę wieńca kaplic, które współcześnie mają wystrój renesansowy lub barokowy. W kaplicach tych znajdują się kamienne posadzki, kamienne nagrobki, ołtarze z licznymi zabytkowymi, kamiennymi rzeźbami i płaskorzeźbami oraz tablicami (il. 4).

Współcześnie realizując temat pt. „Kamień w architekturze katedry”, należy przede wszystkim wskazać na szczątki kamiennych elementów przedromańskich i romańskich budowli zachowane w dość dobrym stanie w podziemiach katedry, a także na kamienny wystrój współczesnego wnętrza regotyzowanej katedry.

Zachowane fragmenty murów przedromańskiej katedry, które były elementem potężnej, trójnawowej bazyliki, zbudowane są głównie z kwarcytów, gnejsów i granitów. Są to wyłącznie głązy narzutowe, gdzie przeważa zdecydowanie jotnicki piaskowiec kwarcytowy. Natomiast posadzka tej budowli miała postać wylewki wapiennej. Z kolei pośrodku nawy, w osi kościoła, natrafiono na pozostałość dwóch grobowców zniszczonych i pustych. W opinii Z. Kurnatowskiej², z ich usytuowania w miejscu „rezerwowanym” dla fundatorów oraz ze stratygrafii, a także z późniejszej tradycji wynika, że kryły one doczesne szczątki Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Szczątki te uległy prawdopodobnie zniszczeniu w trakcie najazdu Brzetysława czeskiego w 1038/1039 wraz z całą katedrą (il. 3).

W tumbie Mieszka I, oprócz zachowanej wapiennej zaprawy murarskiej, stwierdzono obecność okruszków martwicy wapiennej oraz głązów narzutowych, głównie piaskowców kwarcytowych jotnickich, gnejsu, gabra i granitu. Z kolei cechą charakterystyczną grobowca Bolesława Chrobrego jest jego dwudzielność. Część dolna wykonana jest z głązów gnejsowo–kwarcytowo–granitowych, gdzie piaskowiec kwarcytowy jotnicki prawie nie występuje. Natomiast część górną w 85% stanowią piaskowce kwarcytowe jotnickie.

Podsumowując, można stwierdzić, że mury ścian przedromańskich są kwarcytowo–gnejsowo–granitowe i stanowią 93,0% całego materiału budowlanego. Jest to materiał eratyczny — polodowcowy. Jedynie w grobowcach wykorzystano martwicę wapienną.

W romańskich ścianach kościoła zmienia się struktura użytkowanych skał, gdyż jest ona gnejsowo–granitowo–kwarcytowa. Stanowią te skały 86,0% całego materiału budowlanego. Cechą charakterystyczną katedry romańskiej jest zmniejszenie do 2,7% udziału piaskowca kwarcytowego jotnickiego, a pojawienie się, szczególnie na krawędziach otworów drzwiowych oraz w narożnikach piaskowca z Brzeźna koło Konina (il. 1).

2. Z. Kurnatowska, *Wczesnośredniowieczne obiekty sakralne Ostrowa Tumskiego*, (w:) *Przewodnik 62 Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geologicznego*, Poznań 1991 s. 94–95.

5. Nagrobek abp. Adama Nowodworskiego. Nieprzeciętne dzieło polskiego renesansu, niewiadomego artysty. Wykuty w białym alabastrze, spoczywa na trumnie z czarnego wapienia. Użyte wapienie walońskie, marmur z Carrary, a także alabaster, wskazywać mogą na szkołę gdańską. Fot. J. Skoczylas

5. Tomb of Archbishop Adam Nowodworski. A unique work of the Polish Renaissance, by unknown artist. The likeness, in white alabaster, rests in a black marble coffin. Walloon limestone, Carrara marble and alabaster might indicate the Gdańsk school. Photo: J. Skoczylas

popielate, szare, nawet zielonkawe) kontrastują z płytami ciemnoczerwonymi i brązowymi o różnych odcieniach⁷. W prezbiterium zwraca także uwagę imponująca mensa ołtarza soborowego o wadze ponad 1,5 tony, wykonana z szarego granitu strzegomskiego. Otoczenie wokół tego ołtarza, tzw. „dywanik” ułożono z płyt „Morawicy”, podobnie jak stopnie okładzinowe dzielące prezbiterium od nawy głównej. Ambonka

z wyrzeźbioną księgą, a także orłem wykonana została z greckiego białego marmuru „Pentelikon”⁸. Element ten pochodzi ze zlikwidowanej w czasie II wojny światowej sali tronowej zamku cesarskiego w Poznaniu.

Nawy boczne i ambit katedry otacza łańcuch kaplic, których wystrój z materiału kamiennego jest niesłychanie różnorodny (il. 4). Pozostałą część prezbiterium oraz nawy pokrywają płyty modułowe z polskich wapieni. Mają one wymiary 30 x 30 cm i są łączone po 4 jednakowego koloru. Płytki czarne to wapienie z Dębника⁹, a płytki jasne (beżowe) to jurajskie wapienie z Morawicy koło Kielc¹⁰. Tego rodzaju posadzka zajmuje w katedrze powierzchnię ponad 1000 m².

W czasie powojennych prac renowacyjnych poziom posadzki w nawach i ambicie został obniżony o ok. 50 cm. Z tej przyczyny obecnie do kaplic bocznych prowadzą stopnie blokowe z granitu strzegomskiego.

Blisko wejścia do katedry, pod chórem organowym, w ścianach kruchty umieszczono piaskowce nagrobki rodziny Glaubicz-Przeclawskich. Spotykamy tam również dwie wolnostojące kropielnice wykonane z libiąskiego dolomitu¹¹ przez rzeźbiarza Czesława Woźniaka w 1959 r.

Dwa filary przy kruchcie i nawie północnej posiadają do pewnej wysokości obrobione po kamieniarsku ciosy jasnego, drobnoziarnistego piaskowca. Materiał ten łączono z cegłą uzyskując oryginalny efekt plastyczny. W pomieszczeniach wieżowych znajdują się posadzki lastrkowe, natomiast w krypcie arcybiskupów spotykamy podesty wykonane z płyt wapiennego konglomeratu „Zygmuntówka”¹².

Nawy boczne katedry otacza wieniec kaplic, których wystrój z materiału kamiennego może przyprawić znawców przedmiotu o szereg niepowtarzalnych doznań, wzruszeń i chwil zwątpienia. Opis tych kamiennych różności, przedstawimy zgodnie z numeracją kaplic załączonej na il. 4.

I. Kaplica św. Marcina

Na posadzce szwedzkiej, składającej się z płyt o wymiarach 43 x 43 cm stoi mensa ołtarzowa wykonana z marmuru karraryjskiego, zaś różnokolorowe antepedium powstało z wielu włoskich marmurów, m.in. z różowego marmuru o handlowej nazwie „Paonazzo”. Niedawno temu wykonano z wapienia „Morawica” podest przed ołtarzem. Dodać jeszcze można, że w nagrobku biskupa Wawrzyńca Goślickiego zauważamy szary piaskowiec i czerwono-brązowy wapień z okolic Saalburga (Turyngia)¹³ (il. 1).

7. Najbardziej był poszukiwany twardy, połyskujący, ciemnobrązowy wapień „Dälie”, pochodzący z północno-zachodniego wybrzeża wyspy Olandii.

8. *Das neue Rezidensschloss in Posen*, „Zentralblatt der Bauverwaltung” 1910, nr 69, s. 457. Kamieniołomy mezozoicznych marmurów znajdują się w rejonie Aten (Attica). Białe marmury „Pentelikon” występują także w handlu światowym pod nazwą „White of Dionissos”.

9. Kamieniołomy dewońskich wapieni koło Krzeszowic, czynne od XVI w.

10. Kamieniołomy w okolicach Morawicy koło Kielc są czynne od czasów Staszica do dziś.

11. Kamieniołom w Libiążu koło Chrzanova.

12. Kamieniołom „Zygmuntówka” położony niedaleko od Chęciny i znany w od czasów panowania dynastii Wazów w Polsce.

13. Kamieniołomy dewońskich wapieni na południe od Jeny.

II. Kaplica św. Józefa

W lastrkowej posadzce z 1884 r. wyróżnić można okruchy marmurów włoskich. Z kolei ołtarz budują marmury włoskie, głównie „Carrara”, „Paonazzo”, „Bardiglio”. W części zachodniej kaplicy widoczne są fragmenty ciemnozielonej, serpentynitowej brekcji stanowiącej część pomnika kardynała Halki-Ledóchowskiego. Natomiast w północnej części K. Bieńkowski wyrzeźbił w czeskim, białym marmurze pomnik ku czci zamordowanych podczas ostatniej wojny księży.

III. Kaplica św. Cecylii

Szwedzka, dwukolorowa posadzka, wykonana z dużych płyt o wymiarach 55 x 55 cm, wyraźnie kontrastuje z nowym elementem kamiennego wystroju kaplicy, czyli ze stopniami ołtarza, wykonanego z dewońskiego wapienia „Bolechowice”¹⁴. Interesujący ołtarz zawiera wiele elementów wykonanych z czarnych wapieni walońskich i białych alabastrów¹⁵. Nagrobek Zygmunta Raczyńskiego i Jana Węglikowskiego, przeniesione z Bydgoszczy, wskazują na warsztat gdański. Rzeźby i inne elementy wykonano z białych lub biało-kremowych angielskich alabastrów. Kontrastujące elementy czarne, czyli górno-dewońskie wapienie z Walonii „Noir Belge”, wydobywane były od co najmniej XV w. Nagrobek abpa Teofila Wolickiego wykonano w czerwonym, węgierskim wapieniu „Tardosz” (il. 1, 4).

IV. Kaplica Matki Boskiej Częstochowskiej

Posadzka z wapieni szwedzkich, szachownicowa, o wymiarach płytek 43 x 43 cm, w sposób zasadniczy różni się od założonych ostatnio stopni ołtarzowych wykonanych z marmuru „Biała Marianna”. Taką kompozycję ocenić należy jako błąd konserwatorski. Natomiast powstały w 1604 r. późnorenesansowy pomnik b. Łukasza Kościeleckiego ma tworzywo piaskowcowe. Bardziej współczesny nagrobek kardynała Augusta Hlonda wykonał J. Stasiński z polerowanego sudeckiego granodiorytu „Kośmin”¹⁶ (il. 1, 4).

V–VI. Kaplica Najświętszego Sakramentu

Oryginalna posadzka czarno-biała tzw. „paryska”¹⁷ w układzie szachownicowym z XVIII w. była ostatnio przekładana i uzupełniana podobnymi płytkami o wymiarach 28 x 28 cm. Także przebudowano stopnie ołtarzowe i balaski z białej „Carrary”. Stare epitafia na ścianie północnej kaplicy zawierają także elementy marmurów włoskich (biała „Carrara”, popielate „Bardiglio”), angielskich alabastrów (epitafium Tolibowskiego) i czarnych wapieni walońskich. Dojrzały barok

reprezentuje epitafium M. Zalasowskiego z fantazyjnymi esownicami z marmuru „Bardiglio”. W nagrobkach Górków wykorzystano piaskowce i czerwono-brązowe wapienie z Saalburga (il. 1, 4).

VII–IX. Zakrystie — ambit

Przy zakrystii prałackiej znajduje się piaskowcowa płyta nagrobka kanonika Michała Sławińskiego, a przy zakrystii kleryków renesansowy grobowiec bpa B. Izdubińskiego z jurajskiego wapienia „Tardosz” (il. 1, 4).

X. Złota Kaplica

Nad wejściem do kaplicy umieszczony jest piastowski orzeł wyrzeźbiony w piaskowcu. W kaplicy na bizantyjskiej w formie kolorowej posadzce szklwiowej wyróżnia się piękna rozeta. Jest ona dziełem Włochów: F. M. Lanciego (projekt), L. Salandriego (wykonanie w Wenecji), D. Cristofoliego (montaż w 1841 r. w Poznaniu). Posągi naszych pierwszych władców Mieszka I i Bolesława Chrobrego ustawione są na cokole z białej „Carrary”. Naprzeciw wejścia do kaplicy znajduje się późnorenesansowy nagrobek abpa Adama Nowodworskiego. Twórca nagrobka jest wprawdzie nieznan, jednak użyte materiały skalne, w tym przede wszystkim marmury karraryjskie i walońskie, a także angielskie alabastry wskazywać mogą na tzw. szkołę gdańską (il. 1, 4, 5).

XI–XII. Kaplica św. Stanisława Kostki

Posadzka ułożona z wapiennych płyt szwedzkich o wymiarach 43 x 43 cm w układzie diagonalnym. Pomnik prałata Jana Koźmiana jest dziełem Oskara Sosnowskiego. Cokół pomnika został wykonany w Krakowie z „Dębnika”, a postać Anioła Zmartwychwstania z „Carrary” (il. 1, 4).

XIII. Kaplica Najświętszego Serca Jezusowego

W posadzkę z szarych marmurów sławniowickich wmontowano rozetę z różnokolorowych marmurów, takich jak np. ciemnoczerwony „Saalburg”, zielony „Tinos”, biała „Carrara”, białokremowa „Calacatta” i „Morawica” o kolorze kawy z mlekiem. Po zniszczeniach wojennych wspaniałą rozetę odtworzyła zasłużona w Poznaniu firma kamieniarska W. Pawłowicza. Na ponad 2-tonowym cokole z cukrowej odmiany marmuru sławniowickiego stoi marmurowa rzeźba abpa F. Stablewskiego. W kaplicy znajduje się także pomnik nagrobny — płaskorzeźba abpa Walentego Dymka wykonana w wapieniu „Morawica”. Przyciągają uwagę również kolorowe włoskie marmury w ołtarzu, w tym marmurowe, kanelowane kolumny (il. 1, 4).

14. Historyczny, bo uruchomiony w XVI w. kamieniołom w Bolechowicach znajduje się na południowy zachód od Kielc. Brązowe wapienie z tego złoża charakteryzują się znaczną ilością skamieniałości oraz białych, żółtawych i różowych żył kalcytowych.

15. Kamieniołomy alabastrów znajdują się w okolicach Nottingham i Stafford.

16. Kamieniołom koło Niemczy.

17. J. Lileyko, *Władysławowski pokój marmurowy*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 37, 1975, nr 1, s.15.

XIV–XV. Kaplica Matki Boskiej i św. Aniołów

Środkowa część kaplicy posiada posadzkę „paryską” czarno-białą, boki zaś wyłożono wapieniami szwedzkimi. W ołtarzu są rzeźby i elementy wykonane z marmurów i alabastrów. Z marmuru „Carrara” wykonano mensę, a z kolorowych marmurów antepedium oraz epitafium prałata Zygmunta Cieleckiego (poł. XVII w.). Na ścianie zachodniej w r. 1665 wystawiono barokowy grobowiec bpa A. Szoldrskiego, wykonany z białych marmurów i alabastrów kontrastujących z czarnym walońskim wapieniem (il. 1, 4).

XVI. Kaplica św. Trójcy

Posadzkę stanowią płyty ordowickich wapieni szwedzkich o wymiarach 55 x 55 cm. Bardzo cenny jest renesansowy nagrobek bpa Adama Konarskiego, gdyż projektował go Jan Baptysta Quadro, a postać biskupa wyrzeźbiono z ciemno-czerwonego marmuru salzburskiego. Z kolei na ścianie południowej znajduje się pomnik nagrobny abpa A. Baraniaka wykonany z wapienia „Morawica” (il. 1, 4).

XVII. Kaplica św. Jana Kantego

Posadzkę tworzą wapienie szwedzkie z widocznymi skamieniałościami głowonogów, ortocerasów. Natomiast stopnie ołtarza, a także sam ołtarz wykonano niedawno z dewońskiego wapienia „Bolechowice”. Na ścianie południowej znajduje się płyta nagrobna bpa A. Czarnkowskiego wykonana w czerwonym wapieniu węgierskim „Tardosz”¹⁸. Z kolei na ścianie zachodniej widzimy piaskowcowy pomnik abpa Marcina Dunina (il. 4).

XVIII. Wejście południowe

Posadzkę wyłożono mozaikowymi płytami marmurowymi o wymiarach 60 x 60 cm. Są to m.in. szare „Sławniowice”, czarny „Dębnik”. Cokół przy wejściu wyłożono płytami granitu karkonoskiego „Michałowice” (il. 1, 4).

XIX. Kaplica św. Stanisława Bp.

Po przeprowadzonym w 1995r. remoncie kaplica ma nową posadzkę z wapienia „Morawica”, o wymiarach płytek 40 x 40 cm. Zachowała się jednak stara zabytkowa mensa ołtarzowa wykonana z marmuru „Carrara”. Natomiast poprzednie antepedium zastąpiono nowym wapieniem „Bolechowice”. Na ścianie wschodniej znajduje się pomnik abpa L. Przyłuckiego, wykonany z marmuru karraryjskiego i alabastru. W pomieszczeniach wieżowych znajdują się posadzki lastrikowe już z okresu powojennego (il. 1, 4).

Kościół Najświętszej Marii Panny

Wzniesiony w latach 1431–1448 jest najlepiej zachowaną budowlą gotycką w Poznaniu. Przedtem istniał na tym miejscu, ok. 965 r., kościół kamienny, funkcjonujący prawdopodobnie jako kaplica zamkowa. Jeszcze obecnie w fundamentach ceglanego kościoła gotyckiego, zwanego też Kościołem Mariackim, występują pojedyncze bloki martwicy wapiennej i mioceńskiego piaskowca z Brzeźna.

Innym przykładem występowania piaskowca z Brzeźna jest tzw. piekielny kamień z pionowymi 10 rysami o różnej długości i głębokości. W myśl legendy bruzdy te powstały od ostrzenia mieczy przez rycerzy udających się na pole walki. Podobno ostatnie ostrzenie miało miejsce w 1683 r. przed wyprawą wiedeńską¹⁹.

Inną ciekawostką jest fakt występowania na murach kościoła NMP wyraźnych śladów wgłębień o średnicy 3–3,5 cm i głębokości 1–2,5 cm. W myśl jednej z teorii kuliste wgłębienia powstały po archaicznym sposobie niecenienia ognia w murach romańskich i gotyckich świątyń. Istnieje także przekonanie, że wgłębienia w murach świątyń są śladami ludzkich palców powstałych w trakcie wytwarzania cegły z gliny. Stąd cegła z takimi śladami nazywa się palcówką. W trójnawowym halowym wnętrzu, nakrytym gwiaździstym sklepieniem charakterystyczny jest filar północno-wschodni, który wykazuje tendencję do przechyłu, bez widocznych rys i pęknięć na ścianach. Ten krzywy filar zdaje się pośrednio potwierdzać przekonanie, że kościół NMP został zbudowany na nietrwałych fundamentach romańskiej budowli, która funkcjonowała obok katedry, dla dalszego otoczenia siedziby biskupa i grodu (il. 1, 2).

Gmach Akademii Lubrańskiego

Na północ od katedry wznosi się odrestaurowany budynek Akademii Lubrańskiego, zwanej również Collegium Lubranescianum. Ufundowana w 1518 r. przez biskupa Jana Lubrańskiego, była pierwszą uczelnią o charakterze szkoły wyższej w Poznaniu. W niewielkim arkadowym dziedzińcu, w okresie przebudowy w XVIII w. położono posadzkę tzw. szwedzką z ordowickich wapieni z wyspy Olandii, opisywaną już w pomieszczeniach katedry. Wystawiona na działalność czynników atmosferycznych posadzka jest bardzo zniszczona. Wykazuje popękanie, pogruchotanie i starcie. Mimo to wyraźnie widoczne są skamieniałości ortocerasów (il. 1, 2).

18. Importy tego materiału występowały szczególnie intensywnie w czasach powiązań dynastycznych Polski i Węgier. Kamieniołomy były czynne od średniowiecza w okolicach Ostrzyhomia (Estergom). Ograniczoną eksploatację prowadzi się do dziś.

19. A. Wędzki, *Poznań do schyłku wieków średnich*, (w:) *Wielka Księga Poznania*, Poznań 1994, s. 3–38.

Plac przed katedrą oraz drogi i pomniki

Plac przed katedrą wyłożony jest drobną kostką kamienną, składającą się z szarych wapieni, czarnych bazaltów, czerwonych porfirów. Przed głównym portalem wykonano rozetę o średnicy 13 m. W rozetę wkomponowany jest łaciński napis, upamiętniający rok milenijny 1966. Obok znajdują się dwie ławy granitowe z płaskorzeźbami, zaprojektowane przez K. Bieńkowskiego. Przedstawiają one poczet królów polskich, chrzest Mieszka I i zaślubiny Mieszka z Dobrawą (il. 2 IVa i IVb). Obok stoją dwa ośmioboczne cokoły z granitu. Natomiast wokół placu przed katedrą ustawiono 6 ław granitowych.

Także ulice Ostrowa Tumskiego, a przede wszystkim ich bruki są aktualnym przykładem i świadectwem przemian zachodzących w XIX i XX w. Większość dróg, m.in. ul. Ostrów Tumski, ul. Lubrańskiego, ul. Ks. Posadzego, północne i wschodnie otoczenie katedry wykonane zostało z nieobrobionych głazów narzutowych, tzw. kocich łbów.

Miejscami, szczególnie w otoczeniu kościoła NMP stwierdzamy obecność nieregularnej wprawdzie, ale już obrobionej kostki z kamieni polnych. Przechodząca od strony południowej katedry ulica Mieszka I ma wyjątkowo urozmaiconą nawierzchnię. Spotykamy tu kostkę brukową dużą, tzw. rządową, z szarych granitów, bazaltów, gnejsów i innych skał oraz średnią kostkę bazaltową.

Część ulicy wybrukowano mniejszymi kamieniami polnymi, tzw. kocimi łbami, podobnie jak sąsiednie ulice Lubrańskiego, Dziekańska i Posadzego. Ze strony zachodniej bruk ulicy Mieszka I tworzą bazalty, później na przeważającej części są to gnejsy tworzące regularną kostkę rządową. Liczne przebudowy drogi spowodowały prawdopodobnie, że znaczny fragment drogi obfituje w uzupełnienia kostki gnejsowej kostką granitową. Z kolei w części wschodniej mamy znów kostkę bazaltową, ustępująca miejsca kostce granitowej oraz „kocim łbom” (il. 2).

Chodnik uliczny przy katedrze wykonano w znacznej części z dużych płyt szarego granitu strzegomskiego. W niektórych płytach wykuto rynienki, odprowadzające wodę deszczową z rynien spustowych (il. 2).

Na terenie Ostrowa Tumskiego znajduje się kilka pomników i figur. Zwraca uwagę figura Matki Boskiej między Psalterią a kościołem NMP. Wykonano ją w 1886 r., a fundatorem był kanonik Michał Sibilski. Użyte materiały, a zwłaszcza drobnoziarnisty czerwony piaskowiec sugerują, że zamówienie fundatora realizowano w Niemczech. Trzon kolumny wykuty z jednego bloku jasnokremowego piaskowca, a dolną z szarego granitu. Na niej znajduje się płyta z inskrypcją. Płyta wykonana jest z szarogłazu (il. 2).

Przy budynku kanonii (Ostrów Tumski 3) stoi replika pomnika Jana Kochanowskiego (proboszcza tytularnego kapituły poznańskiej). Wykonał ją w dolnośląskim piaskowcu J. Sobociński w 1984r. Poprzedni pomnik z 1885 r. został zniszczony przez hitlerowców w 1940 r.

W ogrodzie przed frontonem pałacu arcybiskupiego stoi od 1694 r. figura z piaskowca św. Jana Nepomucena. Przed wejściem do pałacu zwracają uwagę dwie kamienne elipsoidy obrotowe wykute w gnejsach, prawdopodobnie w czasie przebudowy pałacu (1732 r.). Posiadają one mniejszą średnicę — 67 cm — i są przykładem dobrego, choć bezimiennego rzemieślnika kamieniarskiego. Podest wejścia do pałacu zachował starą posadzkę szwedzką, prawdopodobnie pamiętającą czasy Pompejusza Ferrari (1660–1736), który wówczas gruntownie przebudował pałac.

Uwagi końcowe

1. Przyrodnicze i użytkowe spojrzenie na kamienny materiał budowlany oraz kamienny materiał wystroju wewnątrz stanowi nowy element w pracach nad ekspozycją walorów zabytkowego Ostrowa Tumskiego. Wiele elementów kamiennych wymaga ochrony, wiele rewaloryzacji, jeszcze inne, szczególnie kamienne posadzki katedry wymagają konserwacji. Chodzi o to, aby prezentowane kamienne bogactwo Ostrowa Tumskiego zostało zauważone, docenione i odpowiednio wyeksponowane, także dla przyszłych pokoleń. Dzięki stosownym badaniom geologicznym i petrograficznym jakość kamienia, jego własności techniczne, walory użytkowe i estetyczne, a także jego prowienienca w sposób istotny wzbogacają źródła historyczne o przeszłość Ostrowa Tumskiego, Poznania, Polski (il. 1, 2, 4).

2. Od IX w. do chwili obecnej zmieniają się użytkowane materiały kamienne i ceramiczne w wystroju katedry. Na ogół materiały o gorszych własnościach zastępowano szlachetniejszymi. Burzliwe dzieje katedry, w tym niszczący pożar w 1945 r., nie sprzyjały zachowaniu się zabytków, w tym również kamiennych. Z naszego punktu widzenia ucierpiały przede wszystkim stare, zabytkowe posadzki, które częściowo wymieniono na nowe.

3. Wystrój kamienny całego Ostrowa Tumskiego potwierdza ściśle związki Poznania na przestrzeni dziejów z Europą Zachodnią. Surowce skalne używane przed 1945 r. pochodzą z terenów położonych na zachód od Wisły oraz ze Szwecji (il. 1).

4. Kamienny wystrój katedry poznańskiej, częściowo porównywalny z katedrą gnieźnieńską²⁰ powinien być bardziej wyeksponowany, zauważony, doceniony i starannie chroniony. Decyzje o wszelkich zmianach w stosunku do stanu już istniejącego należałoby

20. H. Walendowski, *Kamienne posadzki katedry gnieźnieńskiej*, „Kronika Wielkopolski” 1997, nr 3, s. 90–98.

w przyszłości konsultować z historykami sztuki i geologami z doświadczeniem kamieniarskim.

5. Przy powojennych renowacjach (zwłaszcza kaplic) nie ustrzeżono się błędów konserwatorskich, m.in. przez pochopne wprowadzanie marmuru „Biała Marianna”. Także zmniejszanie się powierzchni zabytkowych posadzek szwedzkich w katedrze jest wysoce niepokojące.

6. Wapienne posadzki winny być konserwowane preparatami o sprawdzonej jakości. Korzystna jest hydrofobizacja powierzchniowa preparatami na bazie wosku.

7. Większa troska o kamienny wystrój otoczenia katedry przejawić się może także w wymianie betonowych powierzchni przy jej murach na kamienne.

8. Plac przed katedrą oraz niektóre ulice Ostrowa Tumskiego wymagają pilnie starannego przebrukowania. Miejscami bruki zapadły się do 30 cm.

9. Położyć należy większy nacisk na działalność profilaktyczną, na większą dbałość o codzienną, profesjonalną pielęgnację kamiennych zabytków Ostrowa Tumskiego w Poznaniu.

The Use of Stone Raw Material in the Architecture of Ostrów Tumski in Poznań

The article characterises the presence of stone raw material in particular stages of the construction of Poznań cathedral (fig. 4). The authors describe the stone architecture of the entire surrounding of the cathedral (fig. 2) and devote much attention to architectonic elements, the interior of the cathedral, and sculpture (fig. 3, 5). The origin of select stone

raw material used in the architecture of Ostrów Tumski in Poznań is depicted in fig. 1.

Hopefully, this article will convince the reader that “mute” stones can “speak” and become a valuable source for researchers dealing with the past.